

EWA WÓJCICKA, PIOTR ROGOWSKI*

* ORCID: 0000-0002-8904-950X

Centrum Informacji o Ofiarach II Wojny Światowej

Areszt miejski w Opatowie – analiza stanu liczbowego osadzonych w latach 1942–1944 na podstawie akt Prezydenta Policji Miasta Opatów

Słowa kluczowe: areszt, Opatów, II wojna światowa, raporty

Keywords: detention centre, Opatów, Second World War, reports

Streszczenie: Areszt w Opatowie był jednym ze 130 aresztów, który wszedł w skład systemu niemieckich więzień i aresztów w okupowanej Polsce. Dawniej carskie więzienie, później przekształcone w dom poprawczy, a w okresie II Rzeczypospolitej zwykły areszt miejski nieposiadający nawet krat, w okresie II wojny światowej stał się miejscem represji społeczeństwa powiatu opatowskiego. W artykule przeprowadzono analizę stanu liczbowego więźniów opierającą się na raportach kierownika aresztu w Opatowie z lat 1942–1944. Podstawę źródłową do przeprowadzenia analizy stanowiły akta zespołu Prezydent Policji Miasta Opatów (*Polizeipräsident Opatów*), przechowywane w Archiwum IPN w Warszawie. Opisano organizację aresztu, jak również jego obsadę, korzystając z akt Karnej Pomocy Prawnej w sprawie przeciwko Richardowi Hospodarschowi. Istotnym źródłem były również publikacje konfrontowane z zapiskami strażników, z raportami z egzekucji, które miały miejsce na terenie powiatu. Artykuł opisuje rozbięcie aresztu w Opatowie, wskazując na rozbieżności w liczbie osób uwolnionych, jak również na wykonanie wyroku na dwóch konfidentkach. Sprzeczności istnieją również w zeznaniach, które dotyczą uzbrojenia strażników, liczby czynnych cel czy też dziennej liczebności cel.

Abstract: The detention centre in Opatów was among the one hundred and thirty detention centres that were part of the German penitentiary system in occupied Poland. Formerly, it was a tsarist prison, later transformed into a correctional facility, and during the Second Republic of Poland – a regular municipal jail, which did not even have bars in the windows. During World War II, it became a detention centre for the locals of the Opatów poviát. The article analyses the inmate numbers based on the reports from the head of the Opatów detention centre from 1942 to 1944. The sources for the analysis

were the fond files of the Chief of the Police for the town of Opatów (Polizeipräsident Opatów), kept in the Archives of the Institute of National Remembrance in Warsaw. The organization of this detention facility as well as its staff are discussed, using the files of the Criminal Legal Aid in the case against Richard Hospodarsch. An important source was likewise publications supplemented with the guards' notes and reports on executions that took place in the district. The article depicts the dismantling of the Opatów detention centre, pointing to discrepancies in the numbers of those released, as well as reports from executions of two female informants. Testimonies regarding the arming of the guards, the number of cells in use and the daily cell occupancy also demonstrate discrepancies.

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest analiza stanu liczbowego osadzonych w niemieckim areszcie w Opatowie w okresie od 11 września 1942 r. do 26 lipca 1944 r. Przyjęty zakres chronologiczny obejmuje raporty sporządzone w wyżej wskazanym zakresie czasowym przez kierownika aresztu. Podjęte zagadnienie nie było dotychczas opisane w literaturze przedmiotu. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że bibliografia przedstawiająca dzieje miasta w okresie II wojny światowej jest niezwykle skromna. Na uwagę zasługuje monografia dotycząca Opatowa pod redakcją profesora Feliksa Kiryka¹ pt. *Opatów. Materiały z sesji na 700-lecie miasta*, a w szczególności rozdział poświęcony dziejom miasta w okresie niemieckiej okupacji². Ponadto o opatowskim areszcie pisali: Piotr Matusak³ w publikacji zatytułowanej *Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej 1939–1945*⁴ oraz Eugeniusz Dąbrowski⁵

¹ Feliks Kiryk, ur. 23 IX 1933 r. w Bukowsku. Historyk. Ukończył Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Krakowie. W latach 1993–1999 pełnił funkcję rektora Akademii Pedagogicznej w Krakowie. Jest autorem licznych prac dotyczących średniowiecza oraz monografii związanych z Tarnowem i Bochnią, m.in.: *Tarnów. Dzieje miasta i regionu. Czasy przedrozbirowe*, t. I (1981), *Bochnia. Dzieje miasta i regionu* (1980).

² P. Matusak, *Ruch oporu w Opatowie w okresie II wojny światowej*, w: *Opatów. Materiały z sesji na 700-lecie miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 203–213.

³ Piotr Matusak, ur. w 1941 r. Historyk. Do jego zainteresowań należą współczesne dzieje Polski oraz wojskowość. Jest autorem prac dotyczących II wojny światowej, m.in. *Ruch oporu w przemyśle wojennym okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–45* (1983), *Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–45* (1997).

⁴ P. Matusak, *Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej 1939–1945*, Warszawa 1976.

⁵ Eugeniusz Dąbrowski, ur. 5 V 1923 r. w Bojanowie, zm. 24 XI 1996 r. Jako uczeń brał czynny udział w harcerstwie w Tarnobrzegu. We wrześniu 1939 r. organizował w tym mieście harcerskie oddziały pomocnicze. W okresie okupacji brał czynny udział w konspiracji. Kolportował Biuletyn Informacyjny Okręgu ZWZ-AK Kraków. Po wojnie został aresztowany przez Urząd Bezpieczeństwa w sprawie Walerego Ponikowskiego. Skazano

w opracowaniu pt. *Szlakiem „Jędrusiów”*⁶, w której opisał starcia partyzantów tytułowego oddziału z hitlerowskim najeźdźcą. W ostatnim z wymienionych opracowań autor skupił się jednak tylko na opisie akcji rozbicia aresztu w dniu 12 marca 1943 r.

Artykuł jest złożony z siedmiu części, które poprzedza krótki rys historyczny Opatowa w pierwszym okresie II wojny światowej, po czym przedstawiono kwestie ujęte w następujące zagadnienia tematyczne: więzienia w Generalnym Gubernatorstwie, dzieje aresztu na przełomie XIX i XX w., organizacja i obsada aresztu w Opatowie, opis przepływu więźniów w opatowskim areszcie, rozbicie aresztu w Opatowie oraz rozbieżności.

Autorzy posłużyli się metodą historyczną w celu kompleksowego ukazania przedmiotowego zagadnienia, opierając się na dokumentach archiwalnych oraz publikacjach. Natomiast do ukazania dziejów aresztu posłużono się metodą *case study*. W przypadku omówienia kwestii ilościowego przepływu aresztantów osadzonych w Opatowie w okresie od 11 września 1942 r. do 26 lipca 1944 r. zastosowano analizę statystyczną (tabela nr 1). Tu autorzy na podstawie zestawień tabelarycznych ukazali również rodzaj instytucji doprowadzających zatrzymanych do aresztu (tabela nr 2) oraz ich dalszy los (tabela nr 3), tj. osadzenie w obozie koncentracyjnym lub innym miejscu odosobnienia.

Podstawę źródłową do przeprowadzenia analizy stanu liczbowego osadzonych stanowiły akta zespołu pn. Prezydent Policji Miasta Opatów (*Polizeipräsident Opatów*), przechowywane w Archiwum IPN w Warszawie. Stanowią nie tylko cenne, ale także unikalne dokumenty pod względem historycznym. Materiały te zostały przekazane wraz z całym zasobem archiwalnym byłej Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce⁷ na podstawie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 18 grudnia 1998 r. i oznaczone sygnaturą GK 640. Zespół ten uprzednio znajdował się w Centralnym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i był sygnowany jako CA MSW 165. Materiały zostały włączone do zasobu archiwalnego byłej GKBZHwP w połowie lat osiemdziesiątych XX w.

Zespół Prezydent Policji Miasta Opatów liczy dwie jednostki aktowe. Zawierają one dokumenty wytworzone przez administrację miasta Opatowa w latach 1939–1944 oraz meldunki dzienne kierownika aresztu miejskiego z lat

go na 5 lat więzienia, które opuścił w 1947 r. na mocy amnestii. W 1969 r. ukazały się jego wspomnienia pt. *Bez broni*.

⁶ E. Dąbrowski, *Szlakiem „Jędrusiów”*, Warszawa 1967.

⁷ Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce została powołana dekretem z 10 listopada 1945 r. o Głównej Komisji i Okręgowych Komisjach Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (Dz.U. z 1945 r., nr 51, poz. 293).

1942–1944. Nieliczne dokumenty zawarte w jednostce o sygnaturze GK 640/1 zostały opisane jako: „Zarządzenia, ogłoszenia w sprawach sabotażu, skarbowych, robót drogowych, rekrutacji do pracy w Niemczech”. W większości pochodzą one z 1939 r. Wśród nich można odnaleźć m.in. rozporządzenie w celu zwalczania gwałtu w Generalnym Gubernatorstwie z 31 października 1939 r.⁸ czy też korespondencję kierownika *Arbeitsamtu* dotyczącą pozyskania siły roboczej do prac rolnych na obszarze III Rzeszy Niemieckiej⁹.

Jednostka archiwalna oznaczona sygnaturą GK 640/2 zawiera „Raporty dzienne kierownika aresztu miejskiego w Opatowie”, liczy ona 662 karty formatu A5. Na każdej z nich podawano stan aresztu na dzień poprzedni, liczbę osób przyjętych i tych, które opuściły areszt. Materiały te stanowiły podstawę do przeprowadzenia analizy, która umożliwiała prześledzenie liczby osadzonych w okresie od 11 września 1942 r. do 26 lipca 1944 r. Raporty zostały wzbogacone o informacje o jednostkach kierujących zatrzymanego do aresztu, tj. czy była to żandarmeria, służba bezpieczeństwa, urząd burmistrza, Urząd Pracy, Żydowska Służba Porządkowa, *Baudienst* – Służba Budowlana czy Wydział Rolny. Informacje dotyczyły również dalszych losów więźniów, m.in. skierowania do obozu bądź rozstrzelania, przekazania do więzienia w Radomiu bądź Sandomierzu, do obozu pracy w Klimontowie lub zakończenia odbywania kary. Ponadto karty zawierają zapiski informujące, że poza oficjalną ewidencją do aresztu przyprawiano osoby, które zostały przeznaczone na wyjazd do prac przymusowych w Niemczech. Odnotowywano w nich również takie czynności, jak wyczyszczenie dołu kloaczno-go lub dezynfekcję aresztu. W tym miejscu należy podkreślić, że w raportach nie występują nazwiska strażników ani też nie są podane informacje dotyczące stanu aresztu czy jego organizacji¹⁰. Dokumenty podpisywał kierownik aresztu, Zdzisław Małycha¹¹.

⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), GK 640/1, Prezydent Policji Miasta Opatów, k. 7.

⁹ AIPN, GK 640/1, Prezydent Policji Miasta Opatów, k. 8, Protokół sporządzony w dniu 6 XII 1939 r. w Komendzie Rejonowej w Opatowie.

¹⁰ Informacje na ten temat znajdują się w aktach o sygn. IPN BU 3077/109, Akta karnej pomocy prawnej w sprawie przeciwko Richardowi Hospodarschowi, zeznanie Zdzisława Małychy, b.p.

¹¹ Zdzisław Małycha, ur. 5 XII 1905 r. w Warszawie, zm. 21 III 1983 r. w Skarżysku-Kamiennym. W latach 1918–1920 brał udział w bitwie o Olszynkę Grochowską. W latach 1927–1931 mieszkał w Warszawie, następnie od 1935 do 1938 r. w Karwowie, gdzie szkolił drużyny Ochotniczej Straży Pożarnej. Przed wojną pracował jako sekretarz urzędu w Karwowie oraz w Wólce Lipowej koło Ożarowa, jako zastępca sekretarza Urzędu Miejskiego w Opatowie. Pracując w referacie ruchu ludności miasta, zmieniał dane osobowe partyzantów. Był członkiem AK, zgrupowania „Jędrusie”. W latach 1942–1944 był kierownikiem aresztu

Krótki rys historyczny Opatowa w pierwszym okresie II wojny światowej

Opatów to niewielkie miasteczko położone na północny zachód od Sandomierza. Podczas wojny obronnej Polski w 1939 r. nie odgrywał kluczowego znaczenia strategicznego i z tego powodu nie był broniony. Do walk z niemieckim najeźdźcą doszło 7 września wokół miasta oraz w pobliskim Zochocinie¹². Mimo trwających działań wojennych w tym dniu w Opatowie odbywał się coroczny jarmark. W godzinach popołudniowych na rynku zgromadziło się więcej ludzi niż zwykle. Kiedy o godz. 15.00 na rynku przy siedzibie Starostwa Powiatowego rozpoczęto wydawanie benzyny, nad miasto nadleciały trzy samoloty niemieckie, które zrzuciły na Opatów kilkanaście bomb, a następnie zaczęły ostrzeliwać rynek z karabinów maszynowych. Zginęło dwadzieścia osób, a siedemnaście zostało rannych. Wybuchła panika, jednak największe spustoszenie zrobiły przerażone konie, które tratowały wszystko, co napotykały na swojej drodze¹³. Ogromne straty przyniosło także zbombardowanie tego samego dnia, w godzinach popołudniowych, pociągu na trasie Opatów–Ożarów. Ze spalonego taboru pozostał tylko szkielet, a na szosie biegnącej wzdłuż torów kolejowych leżało około stu zabitych osób. Wśród ofiar krążyli krewni usiłujący udzielić im pierwszej pomocy¹⁴.

Po zajęciu miasta przez niemieckie jednostki 3. Dywizji Lekkiej szef Administracji Cywilnej Naczelnego Dowództwa Armii Hans Frank powołał rozkazem dziennym nr 13 z 26 września 1939 r. komisarycznych starostów dla powiatów: sandomierskiego, stopnickiego, pińczowskiego i miechowskiego¹⁵. Funkcję tę w powiecie opatowskim pełnił dr Heinz Ritter¹⁶. Rozpoczął on natychmiast

miejskiego w Opatowie. Po wojnie osadzony w Ostrowcu. Został uwolniony na skutek relacji świadków.

¹² P. Matusak, *Ruch oporu na ziemi opatowsko-sandomierskiej 1939–1945*, Warszawa 1976, s. 203.

¹³ AIPN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie, Biuro do Spraw Zbrodni Wojennych (dalej: MSW Rządu RP w Londynie), GK 159/3, Zeznanie C. Góry dotyczące bombardowania Opatowa oraz linii kolejowej Opatów–Ożarów, k. 677.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ AIPN, NTN, Proces Josefa Bühlera, GK 196/270, Rozkaz dzienny nr 13 z 26 IX 1939 r., k. 28.

¹⁶ Heinz Ritter, ur. 21 VII 1905 r. w Tübingen, zatrudniony w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Wirtembergii, zamieszkały w Essling. Zob. AIPN, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Kartoteka osobowa Reichsdeutschów i Volksdeutschów w Generalnym Gubernatorstwie, GK 876/1. Patrz także: P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 25.

urzędowanie, przystępując do organizacji administracji niemieckiej na podległym sobie obszarze. Starostwo powiatowe w Opatowie po reorganizacji i utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa znalazło się w dystrykcie radomskim, obejmowało obszar przedwojennych powiatów opatowskiego i sandomierskiego¹⁷. Tak jak w całym GG, tak i tu do pracy na rzecz okupanta zmuszani byli funkcjonariusze Policji Państwowej czy urzędnicy administracji. Utworzono również placówkę niemieckiej Policji Bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*) mieszczącą się przy ul. Ornatkiewicza 11¹⁸. Burmistrzem miasta został adwokat Stanisław Kulak¹⁹, wybrany przez Polski Komitet Obywatelski²⁰.

Więzienia w Generalnej Guberni

Po zajęciu Polski okupanci przejęli dwadzieścia największych placówek penitencjarnych w kraju. Były to w dystrykcie krakowskim więzienia w: Krakowie, Tarnowie, Rzeszowie i Wiśniczu Nowym, w radomskim w: Radomiu, Kielcach, Piotrkowie i Częstochowie, w lubelskim w: Białej Podlaskiej, Leśnej, Zamościu, Krasnymstawie i Janowie Lubelskim oraz w dystrykcie warszawskim w: Siedlcach, Grójcu i Grodzisku, a także w Warszawie przy ul. Rakowieckiej, Daniłowiczowskiej i Dzielnej. Kierownictwo zakładów karnych stanowili urzędnicy niemieccy, a jedynie niższe funkcje sprawowali Polacy. Określano je jako więzienia niemieckie. Środki finansowe na ich utrzymanie pochodziły z budżetu Generalnego Gubernatorstwa. Istniała również gęsta sieć więzień znajdujących się pod nadzorem niemieckim przy sądach grodzkich²¹, jak np. w Sandomierzu czy Pińczowie. Służbę w tych aresztach pełnili Polacy.

¹⁷ AIPN, NTN, Proces Josefa Bühlera, GK 196/259, Okólnik szefa Dystryktu Radom dotyczący podziału administracyjnego dystryktu z dnia 7 II 1940 r., k. 94-95.

¹⁸ P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 27.

¹⁹ Stanisław Kulak, ur. 1 V 1898 r. w Zawierciu. W 1921 r. mieszkał w Opatowie, gdzie przy ul. Sienkiewicza miał kancelarię adwokacką. Przed wojną aktywnie uczestniczył w życiu miasta. W okresie okupacji dzięki jego staraniom otworzono gimnazjum [dostęp: 04.09.2019]. O objęciu przez S. Kulaka funkcji burmistrza Opatowa zob. P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 25.

²⁰ AIPN, Zbiór akt „Bd” (badawczo-dochodzeniowych) zebranych przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i zawierających materiały obciążające sprawców zbrodni hitlerowskich (dalej: Zbiór Bd), GK 164/4726, Zeznanie złożone przez Stanisława Kulaka w dniu 30 VI 1947 r., k. 34-35.

²¹ AIPN, NTN, Proces Josefa Bühlera, GK 196/277, Raport dotyczący budowy Generalnego Gubernatorstwa z 1 VII 1940 r., k. 60-61.

Dzieje aresztu na przełomie XIX i XX wieku

Jak wspomniano, temat aresztu opatowskiego nie był szeroko przedstawiany w publikacjach, co wynika ze skromnej bazy źródeł archiwalnych. Budynek aresztu miejskiego znajdował się w południowo-wschodnim narożniku miasta. Nieznaczne wzmianki umożliwiające przedstawienie jego dziejów, chociażby tylko w niewielkim zarysie, były publikowane w XIX-wiecznej prasie. Na podstawie drukowanych w niej artykułów można wnioskować, że w 1886 r. do nowo utworzonego więzienia w Opatowie, znajdującego się pod zaborem rosyjskim, przybyło 107 więźniów, tyłoma bowiem miejscami dysponowała wówczas placówka. Źródło nie podaje kategorii osadzonych. W ciągu tego samego roku przekazano do więzienia na św. Krzyżu ośmioro więźniów. Na dzień 1 stycznia 1887 r. odsiadywało wyroki 99 osób²². Więzienie nie istniało długo. Już w 1893 r. postanowiono je zlikwidować, a w zajmowanym przezeń budynku utworzono kielecki oddział poprawczy²³. W okresie międzywojennym w Opatowie nie funkcjonowało więzienie, co było związane z ustawą o utworzeniu tychże placówek tylko w miastach, w których urzędowały sądy grodzkie²⁴. Carskie więzienie zamieniono na zwykły policyjny areszt. Budynek aresztu miejskiego znajduje się w południowo-wschodnim narożniku rynku²⁵.

Organizacja i obsada aresztu w Opatowie

Niewiele wiadomo o strażnikach aresztu w Opatowie. Byli oni rekrutowani z pracowników Zarządu Miejskiego. Znane są nazwiska kilku z nich: Marcin Mroczkowski wyznaczony do pracy w areszcie ok. 1940 r., Józef Zarosa zatrudniony na stanowisku strażnika aresztu od lipca 1943 r.²⁶, a także Mieczysław Nowak²⁷. Sprawowali oni dwunastogodzinne dyżury, zawsze we dwóch. Każda zmiana pracowała przez siedem kolejnych dni, a następnie przez siedem nocy. Kierownik Zdzisław Małycha pracował od godz. 8.00 do 15.00. Prowadził kancelarię, w tym książkę ewidencyjną więźniów.

²² „Gazeta Kielecka” nr 10, I II / 20 I 1888, rok XIX, s. 1.

²³ „Gazeta Warszawska” nr 184, 4 / 16 VII 1893, s. 3.

²⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych. Dz.U. 1928, nr 12, poz. 93.

²⁵ AIPN, 3077/110, Protokół wizji lokalnej z 12 XI 1975 r., k. 33.

²⁶ AIPN, GK 164/4728, Zbiór „Bd”, Śledztwo w sprawie Heinza Rittera, k. 19.

²⁷ Tamże, zeznanie M. Nowaka, k. 58.

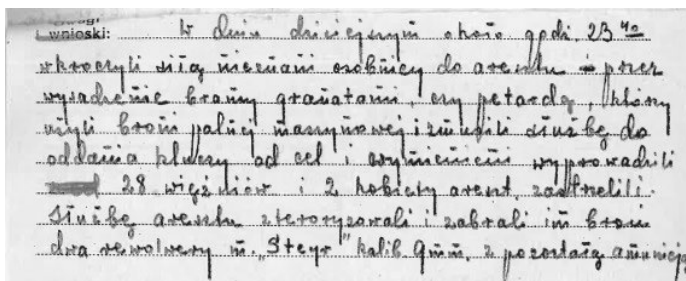
Areszt w Opatowie, AIPN, Karna pomoc prawna. Richard Hospodarsch – funkcjonariusz SD w Opatowie, sygn. IPN BU 3077/108 fot. 19 (brak daty)

Tablica upamiętniająca osadzonych w areszcie w Opatowie oraz jego rozbicie 12 marca 1943 r., AIPN, Karna pomoc prawna. Richard Hospodarsch – funkcjonariusz SD w Opatowie, sygn. IPN BU 3077/108, fot. 21 (brak daty)

Widok na areszt w Opatowie, AIPN, Karna pomoc prawna. Richard Hospodarsch – funkcjonariusz SD w Opatowie sygn. IPN BU 3077/108, fot. 20 (brak daty)

Meldunek dotyczący rozbicia aresztu w Opatowie, AIPN, GK 640/2, Prezydent Policji Miasta Opatów (*Polizeipräsident Opatów*), k. 182

Areszt składał się z sześciu cel. W każdej celi, zgodnie z regulaminem, powinno znajdować się najwyżej dziesięciu więźniów. Przesłuchiwanie osadzonych odbywało się w dyżurce strażników, najczęściej w godzinach popołudniowych²⁸.

Początkowo, około roku 1940, funkcję kierownika pełniła osoba, której nazwiska nie udało się ustalić. Zamieszkał on w budynku aresztu i prowadził kancelarię. Trzech zatrudnionych strażników pełniło dwunastogodzinne dyżury, po których następowały wolne 24 godziny. Po śmierci pełniącego obowiązki kierownika powiększono obsadę aresztu do czterech strażników, natomiast Zdzisław Małycha, dotychczasowy dozorca, przejął obowiązki kierownika, które pełnił do lipca 1944 r. W areszcie była jedna cela przeznaczona wyłącznie dla osób skierowanych do prac przymusowych. Po likwidacji getta w Opatowie Żydzi nie byli osadzani w areszcie. Gdy więźniów wywożono z aresztu, konwojenci informowali, w jakim celu ich zabierają. Ten fakt dodatkowo odnotowywano w książce ewidencyjnej. Dowódca konwoju kwitował odbiór więźnia. Zdarzały się przypadki, kiedy nie wyjaśniano powodów, dla których zabierano osadzonego²⁹.

Wszyscy strażnicy zwracali w swych zeznaniach uwagę na permanentne przepełnienie aresztu. Wspominali, że dopuszczalne normy więźniów w jednej celi były wielokrotnie przekraczane. Analiza dokonana na podstawie dostępnych raportów przedstawia inny stan rzeczy.

Opis przepływu więźniów w opatowskim areszcie

W okresie od 11 września 1942 r. do 26 lipca 1944 r. do aresztu zostało przyjętych 1643 więźniów. W raportach dziennych ujęto dodatkowo 121 osób, jednak ich bliższe dane osobowe nie są znane. W uwagach odnotowano 87 osób skierowanych do prac przymusowych. Również brak jest danych osobowych tych ludzi. Maksymalną liczbę więźniów odnotowano 29 września 1942 r., wynosiła ona 129 osób. Od 22 września do 7 października 1942 r. aresztantów było od 100 do 129. Taki stan utrzymywał się przez kolejnych 17 dni. Później liczba więźniów zmalała. W dniach 25, 27 i 28 października 1942 r. ich liczba wzrosła ponownie do 100. W późniejszym okresie podobna liczba więźniów zdarzyła się tylko raz, w dniu 8 lipca 1944 r., kiedy przywieziono 85 więźniów. Od grudnia 1942 r. liczba osadzonych spadła poniżej 50 osób i taka sytuacja utrzymywała się z małymi wyjątkami do lipca 1944 r.

²⁸ AIPN, 3077/109, Akta Karnej Pomocy Prawnej w sprawie przeciwko Richardowi Hospodarschowi, zeznanie Zdzisława Małychy, b.p.

²⁹ Tamże, Zeznanie Marcina Mroczkowskiego.

Areszt posiadał 10 cel. W przywoływanym okresie cele 9 oraz 10 nigdy nie zostały użyte. Z celi oznaczonej numerem 1 korzystano od 11 września 1942 r. do 28 października 1942 r. Przebywało w niej maksymalnie 28 więźniów. W okresie późniejszym cela ta była użyta tylko jeden raz, tj. 28 lipca 1943 r. Wówczas zamkniętych w niej było 2 aresztantów. Z tej izby więziennej korzystano przez 34 dni. Cele numer 7 i 8 nie były używane tylko od 11 września 1942 r. do 25 października 1942 r. Celi numer 6 używano do 1 października 1943 r., a w późniejszym okresie tylko sporadycznie. Cele 2, 3, 4 oraz 5 wykorzystywano najczęściej. W okresie od 26 października 1942 r. do 9 listopada 1942 r. użytkowano wszystkie 8 cel więziennych. W dniu 3 października 1943 r. areszt był pusty.

Tabela 1. Napływ i odpływ więźniów w areszcie miejskim w Opatowie (okres od 11 września 1942 r. do 26 lipca 1944 r.)

Numer celi	Liczba dni, w których cela była używana	Maksymalna liczba więźniów	Minimalna liczba więźniów	Średnia liczba więźniów
1	34	28	1	3
2	403	19	1	3
3	394	17	1	6
4	571	37	1	9
5	367	26	1	9
6	214	19	2	9
7	472	18	1	8
8	614	23	1	10

Źródło: AIPN, GK 640/2, Raporty dzienne kierownika aresztu miejskiego w Opatowie, k. 1-662.

We wrześniu 1943 r. nastąpił spadek napływu więźniów do aresztu. Tendencja ta pozwala na podział i porównanie dwóch okresów, tj. od 11 września 1942 r. do 3 września 1943 r., gdzie średnia liczba osadzonych to prawie 55 osób, zaś od 4 września 1943 r. do 26 lipca 1944 r. średnia liczba osadzonych wyniosła niespełna 19. Warte przeanalizowania jest zagadnienie dotyczące rodzajów służb wydających decyzje o osadzaniu więźniów w areszcie. Największą grupę więźniów stanowiły osoby aresztowane przez SD, w liczbie 777 osób. Na drugim miejscu znalazł się Wydział Rolny, do którego dyspozycji zatrzymano 353 osoby. Aresztowania dokonane na rzecz wszystkich podmiotów działających na terenie powiatu były większe w pierwszym okresie. Chodzi między innymi o Służbę Bezpieczeństwa, gdzie z 519 aresztowań w latach 1942–1943 nastąpił spadek do 258 w latach 1943–1944.

Tabela 2. Zestawienie urzędów doprowadzających zatrzymanych do aresztu miejskiego w Opatowie (okres: od 11 września 1942 r. do 26 lipca 1944 r.)

Urząd	Okres od 11.09.1942 do 03.09.1943	Okres od 04.09.1943 do 26.07.1944	Razem
Żandarmeria	80	118	198
Baudienst	19	5	21
„Policja Polska”	49	12	61
Sąd Grodzki	19	4	23
Sądy Niemieckie wraz z prokuraturą	29	5	35
Służba Żydowska	12	0	12
SD (łącznie SD Ostrowiec)	519	258	777
Starostwo	40	1	41
Urząd Pracy	37	24	61
Wydział Rolny	176	183	359
Schupo	0	6	6
Sądy Specjalne	5	0	5
Burmistrz	11	1	12
Inne	20	10	30
Łącznie	1016	627	1643

Źródło: AIPN, GK 640/2, Raporty dzienne kierownika aresztu miejskiego w Opatowie, k. 1-662.

Różne były losy osadzonych. Strażnicy więzienni starali się w miarę możliwości odnotowywać informacje na temat tego, co stało się z aresztowanymi. Krzyżyk przy nazwisku prawdopodobnie oznaczał rozstrzelanie w publicznej egzekucji lub na miejscowym cmentarzu. 18 kwietnia 1943 r. został stracony Aleksander Andrejew, aresztowany przez SD 16 kwietnia 1943 r., 25 maja 1943 r. Jan Łukawski, Józef Opala i Stanisław Wiatrek, aresztowani przez żandarmerię 21 maja 1943 r. W publicznej egzekucji zostali rozstrzelani 29 października 1943 r. o godz. 11:05 na podstawie wyroku sądu policyjnego Konstanty Kornienko i Stanisław Zbytniowski, aresztowani odpowiednio 27 i 28 października 1943 r. Odnotowano również przypadki zabierania więźniów do szpitala, czego dowodzi przykład Franciszka Jabłońskiego, który trafił pod opiekę medyczną w dniu 19 października 1942 r., po przesłuchaniu w SD, a także Wacława Tereki

w dniu 4 lutego 1943 r. oraz Jana Gajewskiego w dniu 3 maja 1943 r. Do aresztu 9 czerwca 1943 r. około godz. 24:00 doprowadzono Jana Mazińskiego, który około godz. 2:00 próbował popełnić samobójstwo. Próbę dostrzeżono i poinformowano SD, która zabrała więźnia do szpitala.

Na ogół zatrzymani nie wracali do swoich domów. Tylko 36 osób wypisano jako osoby zwolnione. Często aresztanci byli zabierani przez SD lub żandarmerię, co było równoznaczne ze śmiercią. 30 czerwca 1943 r. taki los spotkał między innymi Juliana Taryłę i Lucjana Czecha, aresztowanych 18 czerwca 1943 r.³⁰ Mężczyzn zamordowano w lesie koło Nikisiałki³¹. Zatrzymanych 6 lipca 1943 r. Antoniego Marczewskiego, Feliksa Starzyńskiego i Mariana Staszczaka wyprowadzono z aresztu 14 lipca 1943 r.³², po czym rozstrzelano wraz z pięcioma innymi osobami w Koprzywnicy³³. Podobny los spotkał Izydora Pronobisa, członka Batalionów Chłopskich, zamordowanego w egzekucji 22 lutego 1944 r. przez żandarma Alfreda Billera³⁴. Aresztowani 14 kwietnia 1943 r. Aleksander i Zygmunt Kapsa, działacze „Rocha”, zostali zabrani przez SD do obozu koncentracyjnego, w którym zmarli. W tym samym transporcie był Wincenty Janda, u którego znajdowała się skrzynka kontaktowa i skład broni oddziału „Jędrusie”³⁵.

Tabela 3. Więźniowie zabrani z aresztu do innych więzień, obozów koncentracyjnych i do pracy przymusowej (okres: od 11 września 1942 r. do 26 lipca 1944 r.)

Ubyli do	Liczba osób
Więzienie w Radomiu	60
Więzienie w Sandomierzu	32
Obozy koncentracyjne	99
Zabrani do Ostrowca	98
Zabrani do Skarżyska-Kamiennej	6
Zabrani do Klimontowa	89
Urząd Pracy	14
Baudienst	22
Wyjazd do prac przymusowych (w tym zabrani przez Wydział Rolnictwa)	293
Zabrani przez żandarmerię i SD (<i>Sicherheitsdienst</i>)	496
Łącznie	1209

Źródło: AIPN, GK 640/2, Raporty dzienne kierownika aresztu miejskiego w Opatowie, k. 1-662.

³⁰ AIPN, Polizeipräsident Opatów, sygn. GK 640/2, k. 292.

³¹ P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 41.

³² AIPN, Polizeipräsident Opatów, sygn. GK 640/2, k. 298 i 306.

³³ P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 41.

³⁴ AIPN, Polizeipräsident Opatów, sygn. GK 640/2, k. 489 i 494.

³⁵ P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 197-198, 211, 291.

Najczęściej więźniowie wysyłani byli na roboty przymusowe, do Baudienstu, niemieckich obozów koncentracyjnych, których nazw brak w adnotacjach, ponadto do obozów pracy na terenie Kielecczyny: Klimontowa³⁶, Skarżyska-Kamiennej, Bliżyna oraz do Urzędu Pracy w Ostrowcu.

Rozbicie aresztu w Opatowie

Rozbicie aresztu w Opatowie było jedną z najgłośniejszych tego rodzaju akcji dywersyjnych w kraju³⁷. Przeprowadzona ona została 12 marca 1943 r. przez oddział „Jędrusiów” pod dowództwem Józefa Wiącka, ps. „Sowa”. Uwolniono wszystkich aresztantów, w tym wielu członków ruchu oporu³⁸. W raporcie dziennym z tego dnia wydarzenie to udokumentowano w następujący sposób: „w dniu dzisiejszym o godz. 23:40 wkroczyli siłą nieznani osobnicy do aresztu przez wysadzenie bramy granatami czy petardą, którzy użyli broni palnej maszynowej i zmusili służbę do oddania kluczy od cel i wymienieni wyprowadzili 28 więźniów i 2 kobiety zastrzelili. Służbę aresztu sterroryzowali i zabrali broń, dwa rewolwery marki Steyr kaliber 9 mm z pozostałą amunicją”³⁹. Należy podkreślić, że jest to jeden z dwóch dokumentów z okresu okupacji w zasobie IPN w Warszawie, sporządzony przez obsadę aresztu i informujący o fakcie jego rozbicia.

Na skutek ataku uwolniono 30 więźniów, między innymi: Stefana Skowrona, Piotra Wąchalskiego, Czesława Cicieląga, którego aresztowano 30 września 1942 r., Józefa Skoczylasa, Stefana Adamusa. Zastrzelone przez partyzantów zostały Zofia Bińczak i Genowefa Janda. Naoczny świadek ataku Bronisław Ostrowski, ps. „Cichy”, stwierdził, że kobiety były konfidentkami niemieckimi z Ujazdu⁴⁰. Piotr Wąchalski dobrowolnie zgłosił się do aresztu 21 marca 1943 r., 13 marca 1942 r. podobnie uczynił Jan Forma, natomiast Zdzisław Cieślak został doprowadzony przez SD.

³⁶ *Informator encyklopedyczny Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 1979, k. 232. Verwaltungsstraflager Klimontów – obóz pracy utworzony w 1942 r. i zlikwidowany w 1944 r. Mieścił się w trzech barakach. Przebywali tu Polacy aresztowani za niedostarczenie kontyngentów, przeciętnie 300 osób.

³⁷ *Opatów. Materiały z sesji na 700-lecie miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 210. Patrz także A. Sułowski, *U podnóża gór Świętokrzyskich. Z dziejów obwodu ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 94–97.

³⁸ Tamże.

³⁹ AIPN, GK 640/2, Polizeipräsident Opatów, k. 182.

⁴⁰ M. Baradziej, *Rozbicie więzienia w Opatowie, na podstawie wspomnień Bogusława Ostrowskiego*, <http://archiwum.opatow.pl> [dostęp: 30.04.2019].

Rozbieżności

Raporty aresztu w Opatowie wypełniane były skrupulatnie. Pomimo tego konfrontacja informacji zawartych w dokumentach z zeznaniami strażników więziennych złożonych w 1975 r. pozwala dostrzec wiele rozbieżności. Kwestią nierozstrzygniętą pozostaje między innymi liczba cel więziennych. Świadek Małycha w swoim zeznaniu z 14 listopada 1975 r. twierdził, że było ich sześć⁴¹. Każda z cel mogła pomieścić do 10 więźniów. Według danych z raportów cel było osiem i w pewnym okresie wykorzystywano wszystkie. Świadek Mroczkowski w swoim zeznaniu twierdzi, że regulaminowa pojemność aresztu wynosiła 40 osób⁴². Jak wspomniano, w szczytowym momencie było 129 aresztantów. Należy przypomnieć, że w latach 1886–1893 więzienie mogło pomieścić 107 więźniów. Zdzisław Małycha zeznaje: „nie pamiętam, czy kiedykolwiek liczba więźniów w areszcie była niższa od dopuszczalnej regulaminem”⁴³. Słowa te stoją w sprzeczności z informacjami, według których 3 października 1943 r. areszt był pusty, a liczba więźniów po szczyście we wrześniu i październiku 1942 r. spadła w grudniu 1942 r. do 50 osób i taki stan utrzymywał się z małymi wyjątkami aż do likwidacji aresztu.

Zgodnie z zeznaniem Marcina Mroczkowskiego polscy dozorczy aresztu mieli przydzielony do dyspozycji jeden stary austriacki karabin⁴⁴. W raporcie z przebiegu uwolnienia więźniów czytamy o zrabowanych dwóch rewolwerach marki Steyr, kaliber 9 mm.

W toku porównania danych dotyczących aresztu można zauważyć jeszcze jedną nieścisłość, dotyczącą liczby aresztantów uwolnionych podczas akcji odbicia placówek. Mówi się nawet o 80 osobach. W raporcie dziennym figurowało 30 nazwisk, natomiast w adnotacji została podana liczba 28. We wspomnianych publikacjach Piotra Matusaka oraz Eugeniusza Dąbrowskiego⁴⁵ nie ma informacji o zastrzeleniu dwóch kobiet. Do tej kwestii odniósł się Marek Baradziej, publikując wspomnienia Bogusława Ostrowskiego⁴⁶. Ich treść znajduje potwierdzenie w raporcie dziennym sporządzonym dla prezydenta miasta Opatowa.

⁴¹ AIPN, 3077/181, Akta Karnej Pomocy Prawnej w sprawie przeciwko Richardowi Hospodarschowi, zeznanie Zdzisława Małycha, b.p.

⁴² AIPN, 3077/109, Akta Karnej Pomocy Prawnej w sprawie przeciwko Richardowi Hospodarschowi, zeznanie Marcina Mroczkowskiego, b.p.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ E. Dąbrowski, *Szlakiem...*, s. 142-148.

⁴⁶ Patrz przyp. 40.

Wskazując rozbieżności w zakresie liczby więźniów, należy pamiętać, że w raportach figurują adnotacje o aresztantach, którzy nie byli ewidencjonowani. Najczęściej braki te dotyczyły osób, które przebywały w areszcie do 12 godzin, a następnie były odwożone do Ostrowca⁴⁷, na transporty do prac przymusowych. Obecnie wiadomo o około 200 takich aresztantach. Być może codziennie było ich tak dużo, że strażnicy nawet nie próbowali ich ewidencjonować. Tak duże przyjęcia więźniów, które uniemożliwiały ich ewidencjonowanie, miały miejsce m.in. 11 i 12 marca 1943 r., kiedy doszło do olbrzymich aresztowań na terenie powiatu⁴⁸. Należy również pamiętać, że zeznania były składane wiele lat po wojnie i wielu szczegółów świadkowie nie pamiętali.

Zakończenie

Po zakończeniu działań wojennych liczba mieszkańców w obu powiatach, opatowskim i sandomierskim, zmniejszyła się o około 70 tysięcy⁴⁹. Raporty są istotnym źródłem do zachowania pamięci o niewielkiej części ofiar niemieckich zbrodni. Zapisy na kartach umożliwiają dokładne określenie dnia osadzenia więźnia w areszcie oraz jego opuszczenia, a także wskazanie instytucji uczestniczących w uwięzieniu. Obok raportów z aresztu w Opatowie zachowały się również same kontrolki⁵⁰. Są to dwie księgi, dzięki którym można ustalić dane osobowe więźniów i potwierdzić je dzięki zestawieniu z raportami znajdującymi się w jednostce o sygn. GK 640/2. Niewątpliwie wymienione materiały stanowią unikatowe źródła, których dalsza szczegółowa analiza może ujawnić interesujące informacje dotyczące losów mieszkańców miasta oraz regionu w okresie II wojny światowej.

Ponadto uzupełnieniem niniejszego tematu mogą być dokumenty znajdujące się w Archiwum Państwowym w Sandomierzu. W zespole Akta miasta Opatów sygnatury 131-136 zawiera się dokumentacja osadzonych wytworzona w 1940 r. oraz w latach 1942–1944. Zbiór ten zawiera m.in. karty aresztowanych⁵¹. Niewątpliwie materiały te pogłębiłyby przedstawione w niniejszym artykule zagadnienie.

⁴⁷ AIPN, GK 196/367, NTN proces Josefa Bühlera. Zeznanie Aleksandra Kasprzyka z 14 lutego 1948 r., k. 35.

⁴⁸ E. Dąbrowski, *Szlakiem...*, s. 143.

⁴⁹ P. Matusak, *Ruch oporu...*, s. 10, 467.

⁵⁰ AIPN, IPN BU 3077/111, 112, Akta karnej pomocy prawnej w sprawie przeciwko Richardowi Hospodarschowi, Kontrola przebywających w areszcie miejskim w Opatowie za lata 1942–1943.

⁵¹ Na podstawie zapisu w bazie zbiorów archiwalnych on-line.